

Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı

Byzantine-Abbasid Frontier in the Nineth and Tenth Centuries

Gürhan BAHADIR*

Öz

İlk İslâm fetihleri sonucunda Anadolu'ya giren İslâm ordusu, Antakya'dan Erzurum'a kadar olan bölgeyi fethetti. İslâm ordusunun Anadolu'da ilerlemesi karşısında Bizans İmparatoru Herakleios'un emri üzerine Bizanslıların Antakya'nın kuzeyindeki kalelerden çekilmesiyle 638 yılında Bizans-Arap Sugur el-Şamiye (Şam sınırı) oluştu. Herakleios, böylece oluşan hudut bölgesinde yaşayan halkı iç bölgelere çekerek İslâm ordusunun ilerlemesini önlemek maksadıyla geniş bir bölgeyi boş bıraktı. Bu şekilde Anadolu'da oluşan Bizans-Arap sınırı Emevi ve Abbasi Devletleri döneminde de varlığını devam ettirdi. Abbasi Devleti'nin savunmasında Bizans-Abbasi sınırı çok önemli rol oynadı. Abbasi halifelerinin bu sınır şehirlerine yerleştirdiği Abbasi garnizonları Bizans şehirlerine akın yaparak Bizans'ın Abbasi topraklarına saldırmasını 10. Yüzyılın ortalarına kadar engellediler. Bizans İmparatorları Nikephoras Phokas ve Ioannes Çimiskes, 10. Yüzyıl ortalarında Abbasi Sugurunu aşarak Anadolu'da Abbasi Sugur şehirlerini Bizans İmparatorluğu toprağına kattılar. Böylece, üç yüz yıldan fazla bir süre aynı kalmış Anadolu'da Bizans-Abbasi sınırı değişikliğe uğradı.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Abbasi, sınır,

Abstract

Muslim forces entered Anatolia from Antakya and arrived Theodopolis (Erzurum). Thus Byzantine-Arab borderland occured after first Islam Conquests. It appears indeed that Heraclius attempted to forestall further withdrawals by turning Cilicia into a sort of no-man's land after his final departure from Syria: and establishing in the Amanos mountains to the defensive region or Byzantine-Arab border. Just as the Byzantine frontier played on important part in the life of Umayyad and Abbasid State. Arab forces began to concentrate on establishing a

---

* Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

defensive border and protecting the territory which lay behind Abbasid forces did strike deep into Byzantine territory-the raid of Harun al-Reşid in 872 such attacks were aimed chiefly at the collection of booty and at damaging Byzantine morale. Thus the situation reached by the middle of the eighth century was not substantially altered until the tenth century when the great reconquest under Phokas and Tzimiskes took place.

Key Words: *Byzantine, Abbasid, Frontier*

Yedinci yüzyıl ortalarında ilk İslâm fetihleri sonucunda İslâm ordusunun Anadolu'ya girmesiyle Bizans-İslâm sınır bölgesi oluştu. 636 yılında Antakya'yı alarak Bizans Anadolu'suna giren İslâm ordusu, birçok Bizans şehrini fethetti. Bunun üzerine Bizans İmparatoru Herakleios (610-641), İslâm ordusunun Anadolu'da ilerlemesini durdurmak için Antakya, Tarsus, Malatya, Erzurum, şehirlerini İslâm ordusuna bırakarak bir çeşit kalesiz sınır bölgesi haline gelmiş ve bilinçli olarak harap edilmiş tampon bölge oluşturdu. Halife Hz. Ömer (634-644)'in emriyle tampon bölgenin arkasındaki İslâm ordusunun fethettiği Bizans şehirleri İslâm sınır karakolları haline getirildi. Bu sınır karakollarından sınıra yakın olanlara Sugur şehri denirken Sugur şehirlerinin arkasında bulunan şehirlere Avasım (koruyanlar) şehri denildi. Sugur şehirleri Tarsus, Malatya, Erzurum iken Şam sınırının Avasım şehri Antakya idi. Sugur ve Avasım şehirlerine yerleşen Müslüman askerler Anadolu İslâm Sugurunu korumak için yaz ve kış ayları Bizans'a karşı akınlara çıkarlardı.¹ Bu şekilde oluşan sınır bölgesi, Emevi ve Abbasi Devletleri döneminde de aynı şekilde kaldı. Onuncu yüzyılın ortalarında başlayan Bizans taarruzu sonucunda Abbasi Sugur şehirlerinin Bizans toprağına alınmasıyla üç yüz yıldan fazla bir süre aynı kalmış Bizans-Abbasi sınırı değişikliğe uğradı. Bu çalışmada yedinci yüzyıl ortalarında İslâm ordusunun Anadolu'ya girmesiyle Bizans- İslâm sınırının nasıl oluştuğu ve bu sınırın daha sonraki yüzyıllarda nasıl değişikliğe uğradığı üzerinde durulmuştur.

İslâm ordusu, 634 yılında Yermuk savaşında Bizans ordusunu mağlup ettikten sonra Şam şehrine girdi. Dımaşk(Şam)'ı İslâm topraklarına katan Ebu Ubeyde b. Cerrah komutasında İslâm ordusu halife Hz. Ömer'in emriyle Dımaşk'ın kuzeyine hızla hareket ederek Hıms ve Haleb'i de İslâm topraklarına kattı. Böylece bütün Suriye bölgesini fetheden İslâm ordusu Antakya surlarının önüne gelerek kamp kurdu. Antakya halkı, İslâm ordusunun Şam bölgesinin bütün şehirlerini kısa sürede fethetmesinden dolayı şehri savunmak yerine Ebu Ubeyde b. Cerrah ile anlaşmayı tercih etti. Antakya halkının şehri teslim etmesi üzerine İslâm ordusu 636 yılında

¹ Şahin Uçar, **Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi**, İşaret Yay., İstanbul, 1990.

Antakya'ya girdi.² Bizans İmparatoru Herakleios, İslâm ordusunun hızlıca bütün Suriye'yi fethederek Antakya'ya kadar gelmesi üzerine Bizans askerlerini Antakya'nın kuzeyindeki kalelerden çekti. Ayrıca Herakleios, Anadolu'da İslâm ordusunun ilerlemesini durdurmak için Antakya'dan Erzurum'a kadar uzanan hat üzerinde yaşayan Bizans halkını iç bölgelere çekerek geniş bir alanı boş bıraktı. Böylece Bizans İmparatoru Herakleios'un emri üzerine Antakya'nın kuzeyindeki hat üzerinde yaşayan Bizanslıların iç bölgelere çekilmesiyle 637 yılında Anadolu'da Bizans- İslâm Suguru el-Şamiye(Şam sınırı) ve Sugur el-Cezireden oluştu. Anadolu'yu ikiye ayıran boş hudut bölgesinin batısında Bizans garnizonları bulunurken doğusuna da İslâm garnizonları yerleşti.³

Anadolu'da İslâm bölgesi ile Bizans arazisini ayıran, bu ıssız bölgeye ez-Zavahi(dış kısımlar, dış arazi) dendi.⁴ Halife ve İmparator, Anadolu'da yaşayan kendi halklarını korumak istediklerinden dolayı en azından geçici bir süre için, Şam bölgesi sınırında bir çeşit kalesiz sınır bölgesi haline gelmiş ve bilinçli olarak harap edilmiş tampon bölge oluşturdu.⁵ İslâm ordusu, bu şehirlerin arka taraflarında bulunan Sugur şehirlerinden Bizans arazisine akınlara çıktığında Anadolu'da Bizans'a tabi araziye küçültmeye çalışmadı. Sugur ve Avasım bölgesinde bulunan şehirlere yerleşen Müslümanlar Anadolu'da diğer Bizans şehirlerini almak için gayret sarfetmediler. Sadece mutad olarak her yaz ve kış mevsimlerinde Amanos ve Toros silsileleri yoluyla Anadolu içlerine akınlar yaptılar.⁶ Antakya ve Tarsus arasında Bizans kaleleri ve bu kalelerde de çok sayıda asker bulunmaktaydı. Herakleios, Antakya'dan İstanbul'a giderken Antakya ve Tarsus arasındaki kalelerde bulunan askerleri ve halkı yanında götürdü. Bundan maksadı ise, Antakya ile diğer Bizans şehirleri arasında kalan bölgelerde İslâm ordusunun mamur bir yere rastlamaması idi. Herakleios, kalelerde bulunan askerleri dağıtmış olduğundan İslâm ordusu buralarda kimseyi bulamıyordu. Bazen de kalelere yakın yerlerde Bizanslılar tuzaklar kuruyor ve geride kalanları gafil avlayabiliyorlardı. Daha sonra İslâm ordusu, bunun için de gerekli ihtiyat tedbirlerini aldı.⁷

Emevi Devleti yıkılıp Abbasi Devleti 750 yılında kurulduğunda Bizans-Abbasi sınırı yedinci yüzyıldaki sınırla aynıydı. Abbasi Devleti kurulduğu yıllarda Abbasi halifeleri devlet düzenini kurmakla uğraşmalarından dolayı

² Yakut, **Mu'cemu'l-Buldân**, Kitabu'l-İlmiye Basımevi, Beyrut, s. 318.

³ Belâzuri, **Futûhu'l-Buldân** (Çev. Mustafa Fayda), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 234.

⁴ Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, 2000, s. 84.

⁵ E. Walter, Kaegi, **Bizans ve İlk İslâm Fetihleri** (Çev. Mehmet Özey), İstanbul, 2000, s.370.

⁶ Ernest Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı** (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, s.36.

⁷ İbnu'l-Esir, **el-Kamil fi't-târîh** (Çev. A. Ağrakça), İstanbul, 1987, 2. Cilt, s. 454.

Bizans ordusu, Anadolu'da başarılı seferler düzenledi. Fakat bu başarılar Bizans İmparatorluğuna sürekli arazi kazancı sağlamadı. Çünkü zaptedilmiş olan kaleler pek kısa bir müddet sonra tekrar Abbasi ordusunun eline geçti.⁸ Abbasi Devleti'nin ikinci halifesi Mansur (754-775), isyanları bastırıp devlet yönetimini düzene koyduktan sonra Antakya valisi Salih b. Ali'yi Bizans sınırını güçlendirmesi için görevlendirdi. Salih b. Ali, bu doğrultuda Avasım şehirlerinde bulunan garnizonlara daha fazla asker yerleştirdi ve Avasım kalelerini onararak kuvvetlendirdi. Salih b. Ali komutasında Abbasi ordusu, 757 yılında Malatya'ya gelerek şehri tekrar eskisi gibi inşa etti ve buraya yerleşti.⁹ Bu yılda Salih b. Ali ve Abbas b. Muhammed, Bizans ordusunun tahrip ettiği Malatya'nın surlarını güçlendirdikten sonra Anadolu'da "el-Hades"¹⁰ yakınında bir dağ geçidinden geçerek Bizans ordusu ile savaşmaya gittiler.

Bizans seferinden zaferle dönen Antakya valisi Salih b. Ali, Maraş, Misis ve Adana şehirlerinde bulunan garnizonlara asker yerleştirerek Bizans sınırını kuvvetlendirdi.¹¹

Abbasi Devleti'nin yönetim merkezi 762 yılında Bağdat'a taşındığında Bizans-Abbasi sınırı Şam ve Cezire Sugurundan oluşuyordu. Sekizinci yüzyılda Sugur şehirleri yeniden tahkim ve tamir edilmeye başlandı.¹² Abbasi Devleti'nin varlığını devam ettirmesi için Bizans-Abbasi sınırı çok önemliydi. Böylece, Bizans karşısında müstahkem bir hudut hattı meydana getiriliyor ve burası tam manasıyla askeri bir üs oluyordu. Abbasi Devleti kurulduğu ilk yıllardan itibaren Abbasi halifeleri Bizans-Abbasi sınırındaki Sugur ve Avasım şehirlerini devamlı kontrol altında tutmaktaydılar. Artık halifelerin bizzat katıldıkları büyük seferler hariç, Bizans'a yapılan gazalar bu hudut şehirlerinden sevk ve idare edilmekteydi.¹³ Bizans, hudut şehirlerinden başlayan akınlara karşı savunma sistemi olarak sinyal ateşlerinden oluşan bir erken uyarı sistemi kullandı. Bu erken uyarı sistemi Toros dağlarından İstanbul'a kadar uzanmakta ve bu sistem sayesinde istila haberi bir saat içinde başkente ulaşabilmekteydi. Bizans'ın sinyal ateşlerinden oluşan erken uyarı sistemini kullanması dokuzuncu yüzyılın

⁸ C. Edmund Bosworth, **Bilad al-Sham During the Abbasid Period**, Amman, 1991, s. 54.

⁹ **Süryani Mihail Vekâinamesi** (Türkçe terc.Hrant.D. Andreasyan), Ankara, 1944 (T.T.K. kütüphanesi No:44'de yayınlanmamış tercüme).s. 95.

¹⁰ Hades, Maraş yakınında bir şehir idi.

¹¹ İbnu'l-Esir, 5. Cilt, s. 397.

¹² Taberi, **The History of al-Taberi** (Çev. Hugh Kennedy), Albany, 1992, 29. cilt, s.3.

¹³ John Haldon ve Hugh Kennedy, "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries, Military Organisation and Society in the Borderlands" ZRVI 19 (1980), 79-116, s.86.

ikinci yarısında bırakıldı, ancak sınırlarda benzer yerel bir uyarı sisteminin kullanılmasına devam edildi.¹⁴

Abbasi halifeleri, Sugur-Avasım bölgesindeki şehirlere müstahkem hudut hattı, savunma tesisleri gözüyle baktıkları da akla gelmektedir. Abbasiler devrinde bu hudut bölgesi oldukça gelişti. Bizans'a karşı yaz ve kış seferlerine katılan birliklerin sayıları çoğaldı. Abbasi Devleti'nin hemen her bölgesinden gaza için gelen gönüllüler ve halifelerin gönderdikleri birliklerin sayılarının artması bazı idari güçlülere sebep oluyordu. Bu kadar geniş sahanın bir ordugâhtan yönetilmesinin zorluğunu Harun er-Reşid Abbasi halifesi olmadan önce babası Halife Mehdi (775-785) onu Bizans'a karşı Anadolu seferine gönderdiğinde anladı.¹⁵

Halife Mehdi, oğlu Harun er-Reşid komutasında Abbasi ordusunu Bizans'a karşı Anadolu seferine gönderdiğinde Abbasi ordusu Anadolu seferinde başarılı olarak İstanbul'a kadar geldi. Bu Anadolu seferinde Bizans'ı ve Anadolu'yu tanıyan Harun er-Reşid (786-809), Abbasi halifesi olunca ilk işi Bizans-Abbasi sınırındaki Sugur, Avasım şehirlerinin surlarını kuvvetlendirmek ve bu şehirlere çok sayıda asker yerleştirmek oldu. Halife, Bizans sınırını yeniden düzenleyerek Sugur el-Cezire'yi Sugur eş-Şam'dan ayırdı. Sugur eş-Şam'daki şehirler Tarsus, Adana, Ceyhan ve Avasım şehri Antakya idi. Bizans-Abbasi toprakları arasındaki sınır hattı üzerinde bir dizi müstahkem kale bulunuyordu. Sugur şehirlerinden en önemlisi Bizans arazisini ayıran Kilikya'daki Gülek Boğazı'na (Pylae Ciliciae) fazla uzak olmayan Tarsus şehriydi. İki sıra surla çevrili piyade ve süvarilerden oluşan güçlü bir garnizon tarafından sürekli olarak korunan Tarsus, Abbasilerin gözünde Bizanslıların saldırılarına karşı en güvenilir kale idi. Şam Sugur hattı Tarsus'tan başlar ve doğusunda Seyhan nehri üzerinde Adana şehrinin yakınında Ceyhan nehrinin üzerinde Misis şehri bulunurken Misis'in kuzeyinde palmyeleri, zengin bahçeleri ve tarıma elverişli toprakları ile Anavarza (Anazarba) şehri yer alırdı. Anavarza'nın doğusunda Haruniye kalesi, Maraş'ın hemen kuzeydoğusunda Hadat kalesi, daha ileride kuzeydoğuda ise Malatya kalesi bulunurdu. Tarsus'tan Malatya'ya kadar uzanan ve bu şehirlerden oluşan Şam Sugur-Avasım hattı özellikle halife Harun er-Reşid halifeliğinin ilk yıllarında büyük ölçüde güçlendirildi. Bu dönemde Sugur-Avasım hattında bulunan kalelerin surları kuvvetlendirilerek Sugur-Avasım şehirleri yeni garnizonlarla takviye edildi.¹⁶ Abbasi halifesi,

¹⁴ Richard C. Dietrich, **Diogenes Akrites Destanında Hıristiyan –Müslüman Sınır Kültürünün Yansımaları**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 98. Ayrıca bkz. Philip, Pattenden, **The Byzantine Early Warning System, Byzantion LIII.(1983)**, s.258-260

¹⁵ Yıldız, s. 58-60.

¹⁶ Vasiliev, **Byzance Et Les Arabes**, I.cilt, Bruxelles,1935, s.94-95.

Sugur şehirlerini yeniden düzenlenmesi yanında bir de hiç kimsenin yaşamadığı tampon bir bölge oluşturdu. Bizans ordusu bu tampon bölgeye girdiği zaman hemen Avasım şehirlerinden takviye Abbasi kuvvetleri Sugur şehirlerine hareket ediyorlardı.

Halife Harun er-Reşid, dokuzuncu yüzyılın başında bu şekilde düzenlediği Sugur ve Avasım şehirleri sayesinde Bizans'ın aşamayacağı savunma sistemini kurmuş oldu.¹⁷ Halife Harun er-Reşid tarafından Sugurda kurulan bu savunma sistemi artan Bizans taarruzları karşısında dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru giderek eski gücünü kaybetmeye başladı. Bizans ordusu, 877 yılında Maraş, Hades ve Malatya ile 883'de Tarsus üzerine yaptığı seferler sonucunda toprak kazanmamış idiyse de, bu teşebbüslerle, Abbasi ordusunun Anadolu'daki münferit başarılarına rağmen Anadolu'nun doğu sınırında sürekli bir ilerleme devrine girmiş oldu.

İslâm ordusu, hem Emevi hem de Abbasi dönemlerinde Anadolu'da Bizans'a karşı akınlara Sugur şehirlerinden çıkıyor sonra oraya tekrar dönüyordu. Emevi ve Abbasi dönemlerinde her iki grubun temasları daha sık ve daha yakın olmuştu. Bu dönemde Bizans- Arablar arasında sahipsiz bir toprak bölgesi bulunmaktaydı ve güvenlik nedeniyle temaslar genellikle ticari ya da resmi işlerle sınırlandırılmıştı. Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırı, Sugur ve Avasım bölgesi, sabit bir hat değildi ve bu hat müstahkem şehirlerle belirlenen bir bölgeden oluşmaktaydı. Bu müstahkem bölgenin zaman zaman oldukça sakin olmasına rağmen istikrarsız ve değişken olduğu genellikle daha sık görülen bir durumdur. Bizanslılar ile Arablar arasında bu müstahkem bölgede oluşan kültürel etkileşimde her iki taraf başka alanlardan istediklerini serbestçe seçip aldılar. Örneğin Arablar, Yunan bilimini, Matematik ve tıbbı Bizans'tan öğrendiler ve bu konular ile ilgili kitapları Yunanca'dan ya da Süryanice'den Arapça'ya çevirdiler. “Sınır” teriminden tarihi bir sürecin, hem sosyal ve etnik bir durumu hem de coğrafi ve siyasi bir biçimi belirtmesi anlaşılmaktadır.

---

¹⁷ Pavlos E. Niavis, *The Reign of Byzantine Emperor Nicephorus I. (802-811)*, Athens, 1987, s. 196.

¹⁸ Dietrich, s. 82 Ayrıca bkz. Kaegi, *The Frontier, Barrier or Bridge*, The 17th International Byzantine Congress: Major Papers (New York, 1976), s.286-288.

¹⁹ Dietrich, s. 83.

Dokuzuncu yüzyıl başında Bizans- Abbasi sınırı, Pavlos E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I. (802-811)*, Historical publications St. D. Basilopoulos, Athens, 1987, s. 195., bu harita bu kitaptan alınmıştır.

Dokuzuncu yüzyılda Bizans-Abbasi Sıguru sekizinci yüzyıldaki gibi Şam ve el-Cezire Sıgurundan oluşuyordu. İki İmparatorluğun toprakları arasındaki sınır hattı üzerinde bir dizi müstahkem kale bulunurdu. Bizans-Abbasi sınır hattında en önemli Sıgur şehri Bizans topraklarını ayıran Kilikya mevkinde Gülek Boğazına fazla uzak olmayan Tarsus'tu. Dokuzuncu yüzyılda Abbasi-Bizans Sıgurlarında karşılıklı akınlar sürekli devam etti. Bu dönemde Bizans-Abbasi savaşları Antakya, Tarsus, Adana, Samsat ve Malatya, Sıgur ve Avasım şehirlerinden hareket eden askeri birlikler tarafından yapılmaktaydı. Şam Sıgur ve Avasım şehirlerine büyük Abbasi garnizonları yerleştirildi ve bu garnizondan Bizans şehirlerine sık sık akınlar yapılıyordu. Tarsus'tan Malatya'ya kadar uzanan Şam Sıgur ve Avasım şehirleri özellikle dokuzuncu yüzyılın başlarında büyük ölçüde

güçlendirildi. Abbasi halifeliğinin Şam Sugur ve Avasım şehirlerinden elde ettiği gelir, söz konusu illerin savunması için harcanan miktarın yanında oldukça önemsiz kalıyordu. Tarsus, Adana, Misis, Anavarza, Haruniye diğer birkaç şehrin de dâhil olduğu Suriye sınırından elde edilen gelir, Arapların resmi istihbaratına göre yaklaşık 100.000 dinar veya bir buçuk milyon altın frankı buluyordu; bu gelir kamu işlerinde, casusların, kuryelerin ve dağ, ırmak ve kalelerdeki geçitlerde bulunan muhafız noktalarının korunması ve bakımında kullanılıyordu. Bu şehirlerin garnizonları için özel askeri kuvvetler gerekiyordu. Diğer yandan ise, Şam Sugurundan elde edilen yıllık gelir 100.000 dinar iken gerek kara gerekse deniz yoluyla yapılan yaz ve kış seferleri için 200.000, hatta kimi zaman 300.000 dinarlık –yaklaşık dört buçuk milyon frank– harcama miktarı belirlenmişti. Maraş, Hadat, Malatya ve diğer birkaç şehirden oluşan Cezire sugurundan elde edilen gelir 70.000 dinarı bulurken –1.050.000 altın frank–, bu sınırın genel bakımı için 40.000 dinar harcanıyordu. Kalan 30.000 dinar paralı askerler için ayrılırken, askeri seferlerden doğan ve her bir seferin taşıdığı öneme göre belirlenen olağandışı harcamalar bir yana, her yıl bu giderlere en az 120.000, bazı zamanlarda ise 170.000 dinara kadar çıkabilen bir miktar daha ekleniyordu. Me'mûn döneminde(813-833) Sugur ve Avasım şehirlerine yapılan harcamalar Halifeliğin elde ettiği gelirlerin toplamı ile karşılaştırıldığında fazlasıyla önemsiz kalıyordu; 820 yılında Abbasi Devleti Suriye ve Anadolu'da Sugur-Avasım bölgesinden elde ettiği yıllık gelir 700.000 dinarı- bir milyar frankı- geçiyordu.²⁰

Bizans'ın bir daha Sugur-Avasım bölgesine saldırmaması için Bizans ordusuna büyük bir darbe vurmak gayesiyle halife Me'mûn komutasında büyük bir Abbasi ordusu 23 Mart 830 Antakya-Tarsus yoluyla Bizans topraklarına girdi.²¹ Bunun üzerine Bizans imparatoru Theophilos (829-842) Abbasi ordusunun Anadolu'da ilerlemesini durdurmak için halife Me'mûn'a elçiler göndererek barış teklifinde bulundu. Halife Me'mûn, barış teklifine *'sulhu şu şart dahilinde yaparım, beni hükümdarınız olarak ilan edeceksiniz ve vergi miktarına gelince çokluğundan ya da azlığından şikayet etmeyeceğim'* şeklinde cevap verdi. Bizans imparatoru Theophilos, bu teklife karşı hiçbir cevap göndermedi.²² Bu olay üzerine Bizans imparatoru, 831 yılının bahar ayında büyük bir orduyla Torosları aşarak Tarsus'a geldi ve burada Abbasi ordusu yenip geri döndü.²³ Halife Me'mûn, Bizans

²⁰ Vasiliev, **Byzance Et Les Arabes**, s.95-97.

²¹ Aikaterina Christophilopoulou, **Byzantine History II (610-867)**, (Translated by Timothy Cullen) Adolf M. Hakkert Yay., Amsterdam, 1993, s. 246.

²² Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi** (Çev.Ömer Rıza Doğrul) T.T.K Basımevi, Ankara,1999, s.222.

²³ C. Edmund Bosworth, "The City of Tarsus and The Arab-Byzantine Frontiers, in Early and

askerlerinin Tarsus ve el-Massisa halkından 1.600 kişiyi öldürdüğünü öğrenince, Cemaziyelevvel (Haziran)'de tekrar Anadolu'ya girdi ve burada 15 Şaban (28 Eylül) 832 tarihine kadar kaldı. Abbasi halifesi, bu Anadolu seferinde oğlu Abbas ile kardeşi el-Mutasım'ı ayrı ayrı kuvvetler başında görevlendirdi. Üç koldan Anadolu'ya giren Abbasi orduları Herakleia (Ereğli)'yi aldıktan sonra Anadolu içlerinden hızla ilerledi. Bizans imparatoru Theophilos, Abbasi ordularının Anadolu da durdurulamamaları üzerine Yohannes'i elçi olarak halife Me'mûn'a gönderdi.²⁴ Bizans elçisi, halife Me'mûn'dan, zaptettiği kaleleri geri vermesini ve beş yıllık bir sulh yapılmasını teklif etti. Halife Me'mûn, Bizans İmparatorunun bu barış teklifini kabul etmedi. Fakat kışın yaklaşmasıyla Anadolu seferi gelecek yıla ertelendi.²⁵ Halife Me'mûn H.218/M.833 yılının bahar ayında Bizans seferine çıktığında Amurriyye (Amorion) mevkinde ulaştı ve burada Bizanslıları mağlup ederek Bizans İmparatoru Theophilos'u daha ağır şartlarda anlaşma, istemek zorunda bıraktı. Bunun üzerine Bizans İmparatoru, Abbasi halifesine daha ağır şartlarda bir barış teklif etti. Halife Me'mûn barış anlaşmasından sonra Şam Sugurunun önemli şehri Tarsus'a doğru hareket etti. Tarsus'a gelen halife Me'mûn 9 Temmuz 833 tarihinde burada ateşli bir hastalıktan öldü. Böylece halife Me'mûn'un ölümü, Anadolu'da Sugur ve Avasım şehirlerine çok sayıda asker yerleştirmesine rağmen, Müslümanları bu şehirlere iskan gayesinin tahakkukuna mani oldu.²⁶

Tolunoğlu Ahmed'de bu Bizans seferleri için gençliğinde kendi isteği üzerine Şam Sugurları emirliği görevi ile Samerra'dan ayrılarak dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Tarsus şehrine geldi ve yaklaşık yedi yıl orada askeri Şam Sugurlarının emirliği görevinde bulundu.²⁷ Abbasi Devleti'nin merkezinde bulunan Türk komutanlarından Bayık Bey, üveyoğlu Tolunoğlu Ahmed'i Şam Sugur emirliğinden çağırarak onu 868 yılında Mısır'a naibi olarak gönderdi. Mısır'da bağımsızlığını ilan ederek

---

Middle Abbasid Times ", *ORIENS, Journal of the International Society for Oriental Research*, 33. Volume, NewYork, 1992, 269-286, s.274.

²⁴ **Süryani Mihael Vekayinamesi**, s163

²⁵ Ya□kubî, **Kitabu'l-Buldan (Ülkeler Kitabı)**, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı yay. İstanbul, 2002 s.303

²⁶ Taberi, **The History of al-Tabari** (Çev. C. E. Bosworth), 32.cilt, s.224

²⁷ Kâzım Yaşar Kopruman, "Tolunoğulları (868-905)" *D.G.B.İ.T. VI. cilt*, Çağ Yay. İstanbul, 1992, s.56.

²⁸ Ebulfez Elçibey, **Tolunoğulları Devleti (868-905)**(Çev. Selçuk Akın), İstanbul, 1997, s. 92-93.

²⁹ George Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara,1981, s. 221.

³⁰ John Scylitzes, **A Synopsis of Histories (811-1057)**(Çev. John Wortley), Kanada, 2000, s.77

Tolunoğulları Devleti'ni kuran Tolunoğlu Ahmed, gençliğinde Şam Sugur emirliğinde bulunduğu bu bölgede Abbasi hilafetinin etkisini kaybettiğini biliyordu. Bu sebepten Abbasi halifesinin izniyle Şam Sugurunu Bizans'a karşı korumak için Şam Sugur şehirlerini Tolunoğulları Devleti topraklarına kattı.²⁸ Abbasi halifesi Mu'temid (869-892), devletin içinde başgösteren isyanlarla uğraştığından Mısır, Şam ve Şam Sugurlarıyla ilgilenmesi mümkün olmadı. Bu da Tolunoğlu Ahmed'in bölgede rahat etmesine fırsat verdi. Bizans, Abbasiler'in içinde bulunduğu siyasi ve idari istikrarsızlığı fırsat bilip Anadolu'da Sugur ve Avasım şehirlerine saldırılarını sıklaştırdı. 873 yılında Bizans İmparatoru I. Basileius (867-886), Fırat bölgesine ilerleyerek Zibatra (bugünkü Malatya'nın Doğanşehir ilçesi) ve Samosata (Samsat)'ı Bizans topraklarına kattı.²⁹ Buradan İmparator I. Basileius, Malatya kalesini almak teşebbüsünde bulunurken ağır bir mağlubiyete uğradı. Bu mağlubiyetten sonra İmparator, Malatya önlerinden İstanbul'a döndü. Ancak I. Basileius, bu seferde olduğu gibi Fırat bölgesinde ve Toros Sugur şehirlerinde yaptığı diğer seferlerde de yarı başarılarla yetinmek zorunda kalmasına rağmen, Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırında planlı olarak ilerlemeye başladığı devre açılmış bulunuyordu.

Bizans ordusunun Anadolu'da hızla ilerleyerek Malatya'ya kadar rahatlıkla geldiğini gören Halife Mutemid, 870 yılında Şam Sugurlarını Tolunoğlu Ahmed'in emrine verdi. Bunun üzerine Tolunoğlu Ahmed, kardeşi Musa b. Tolun'u Tarsus valisi tayin etti.

Tarsus valisi Musa b. Tolun, Bizans ordusunun başkumandanı Andrew'e mektup göndererek bu mektupta Bizans ordusu Malatya önünde nasıl bozguna uğradıysa diğer şehirlerde de aynı bozguna uğrayacaktır şeklinde yazdı. Bu mektup üzerine Bizans başkumandanı Andrew, büyük bir orduyla Tarsus şehrine geldi ve burada Abbasi ordusunu mağlup ederek şehre girdi. Andrew, Tarsus şehrini aldığını imparatora bildirdi. İmparator I. Basileius, bu habere inanmadı. Çünkü Tarsus şehrini almanın bu kadar kolay olmayacağını çevresindekilere söyledi ve derhal Tarsus şehrine gidip durumu gözleriyle görmek istedi. Fakat İmparator, İtalya'da başlayan isyanlar sebebiyle Tarsus'a gidemedi.³³ Bizans, İtalya'daki isyanları bastırdıktan sonra Anadolu'ya yöneldi. İmparator I. Basileius, Bizans ordularının özellikle Şam Sugurlarını aşarak Abbasi Devleti'nin Anadolu'da bulunan topraklarını almayı planlıyordu. Bu doğrultuda Bizans, Anadolu'da Sugur-Avasım şehirlerine hem karadan hem de denizden saldırıya başladı.

³¹ Vasiliev, "The Struggle with the Saracens (867-1057)", *Cambridge Medieval History*, 4. Cilt, s. 139.

³² Elçibey, s.101.

³³ Scylitzes, s. 81.

Bu saldırılarda Bizans orduları hızla ilerlerken Abbasi Devleti'nin bu dönemde Bizans'a karşı koyacak gücü yoktu.³⁴ Böylece Abbasi Devleti açısından Abbasi-Bizans Sugurunda durum gitgide kötüleşiyordu. Abbasi hilafetinin Bizans saldırılarına karşı koyamayacağını bilen Tolunoğlu Ahmed bu durumdan kendine vazife çıkararak 28 Nisan 878 tarihinde oğlu Abbas'ı yerine bırakarak büyük bir ordu ile Şam Sugurlarını Bizans'a karşı savunmak için Mısır'dan Şam'a hareket etti.³⁵ Bizans İmparatoru'nun barış talebine rağmen Tolunoğlu Ahmed Tarsus'u ele geçirdikten sonra Bizans arazisine doğru hareket ederken Mısır'dan gelen kötü haber onu hücumdan vazgeçmek zorunda bıraktı. Tolunoğlu Ahmed'in Mısır'da kendi yerine bıraktığı oğlu Abbas, babasına isyan etmişti. Tarsus'ta Bizans seferine hazırlanan Tolunoğlu Ahmed, hemen oğlunun isyanını bastırmak için Mısır'a döndükten sonra 14 Mayıs 882 tarihinde oğlu Abbas'la savaştı ve bu savaşta oğlunu mağlup ederek onu hapsedti.³⁶ Tolunoğlu Ahmed, 10 Mayıs 884 tarihinde vefat etti ve yerine ikinci oğlu Humaraveyh geçti.³⁷

Tolunoğlu Devleti, 890 yılında Yakın Doğu'da en güçlü devlet idi ve bu tarihte arazisi en ileri noktaya ulaştı. Tolunoğlu Devleti'nin sınırları bu yılda güneyde Sudan'dan başlıyor kuzeyde Tarsus'a kadar batı da Libya'ya doğuda ise Dicle sahiline kadar uzanıyordu. Tolunoğullarının bu güçlü durumunda Humaraveyh bu müsait ortamdan yararlanamayarak devletin iktisadi gücünü zayıflattı.³⁸ Tolunoğulları, Humaraveyh döneminde eski gücünü yetirmesiyle merkezden uzakta olan Bizans sınırındaki Sugur şehirlerine takviye kuvvetler yerleştiremedi.

Onuncu yüzyıl ortasında Bizans'ın taarruza geçmesiyle Bizans-Abbasi sınırı değişikliğe uğradı. Bizans-Abbasi sınır bölgesi sekizinci yüzyıldan 968'e kadar rutin bir savaş durumu içindeydi. Bizans, 960 yılından sonra Anadolu'da taarruza geçerek Sugur eş-Şam şehirlerine saldırdı.³⁹ 880 ile 960 yılları arasında Sugur eş-Şam şehirleri Tarsus, Adana ve Ceyhan çevresinde 19 kale vardı. Sugur eş-Şam şehirleri Bizans ordusunun girişini engellemek ve düşman hücumları için ileri uyarı karakolları ya da Bizans topraklarına Abbasi akınları için ileri üsler olarak tasarlanmış ağır tahkim edilmiş bir müstahkem mevki hattıydı. Avasım, kendilerine iyi bakabilecek durumda olan yoğun nüfuslu tarımsal bölgeleri korurken, Sugur çoğu zaman iki tarafın da sekizinci yüzyılın başından itibaren bilinçli olarak ekip biçtiği

---

³⁴ Seylitzes, s. 88.

³⁵ Elçibey, s.104.

³⁶ Elçibey, s.111.

³⁷ Koprman, s.63.

³⁸ Elçibey, s.130.

³⁹ Niavis, s.196.

“İnsansız tampon bölge” idi. Sugur şehirlerinin çevresinde küçük hisarlar ve kaleler elde tutulduğu sürece Bizans saldırılarına karşı daha güçlü savunma hattı oluşturuluyordu. Çünkü Bizans askerlerinin iletişim ağı içinde gönderebilecekleri küçük akıncı ya da yiyecek peşindeki gruplar her zaman bir tehdit oluşturuyorlardı. Yine de küçük hisarları kuşatmak, akıncı grupların çoğu için katlanılacak zahmete değmiyordu. Hem küçük hem büyük müstahkem mevkiiler sık sık el değiştirdiği halde Bizanslılar sürekli yerleşimlerde daha az çaba göstermenin ve akınların kapsamını ve etkilerini asgariye indirmenin bir yolu olarak kontrolü ellerinde tutmanın önemini açıkça kavıyorlardı.⁴⁰ Onuncu yüzyılın ortalarında Anadolu Şam Sugurunda İhşidiler ile Hamdaniler mücadele etmekteydiler. Abbasi Halifesi er-Razi(934-940), Mısır valisi Ahmed b. Kayıklık’ı azlettikten sonra yerine Muhammed b. Toğaç’ı atadı. Fakat Ahmed b. Kayıklık bu atamayı kabul etmediğinden dolayı Muhammed b.Toğaç, askerlerini ikiye ayırarak, bir grubunu denizden Tinnis’e gönderirken, diğer grubuyla da kendisi karadan Mısır’a girdi.

Muhammed b. Toğaç ile Ahmed b. Kayıklık arasında 22 Temmuz 935 tarihinde yapılan savaşta Muhammed b. Toğaç galip geldi. Böylece Mısır’da ikinci bir Türk “İhşidi Devleti” dönemi başladı.⁴¹ İhşidi Devleti Mısır’da kurulduğu sırada Sugur el-Cezire ve Sugur eş-Şam Hamdanilerin elinde iken Mısır ve Şam bölgesi tamamen İhşidilerin idaresinde otonom bir statüde idi.⁴² Bizans-Abbasi sınırı dokuzuncu yüzyılın ortasında istikrara kavuşturulduğu halde sınır komutanlıklarının bazılarındaki dinamik önderler Bizans Anadolu’sunun güvenliği için daimi bir tehdit oluşturduklarını gösterdiler. Bu önderlerin en önemlisi 930’lardan itibaren otuz yılı aşkın bir süre Haleb Hamdani Emiri Seyfuddevle oldu.

Onuncu yüzyılın ikinci yarısında sefere çıkan Bizans imparatorları, Seyfuddevle’nin Anadolu’da ilerlemesine engel oldular. Ama Haleb yine de Bizans sınırında bir kilit nokta olarak kaldı.⁴³ İhşidiler’in Emiri Muhammed b. Toğaç, Mısır’da İhşidi Devleti’ni kurduktan sonra Şam’ı alarak sınırlarını Anadolu sınırına kadar genişletti. Böylece Haleb Hamdani Emiri Seyfuddevle ile İhşidiler’in Emiri Muhammed b. Toğaç’ın Şam bölgesine hâkim olmak için karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdı. Seyfuddevle, birinci Şam seferinde (h.335) 945 yılında Şam’a girdi.⁴⁴ Bunun üzerine İhşidi Emiri

⁴⁰ John Haldon, **Bizans Tarih Atlası**, (Çev. Ali Özdamar), İstanbul, 2007, s. 176.

⁴¹ Muhammed Yusuf b. Tağriberdî, **en-Nucûmu-z Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira**, 3. Cilt, el-Muessetu'l Mısıriyyetu'l Amme telif ve taba ve'n neşr, Kahire, 1964, s.244.

⁴² İbnu'l-Esir, 8. Cilt, s. 274.

⁴³ John Haldon, **Bizans Tarih Atlası**, s. 177

⁴⁴ Yahya b. Saîd Antakî, **Tarihûl Antakî (H.328-458,M. 940-1067)**, (Neşr. Ömer Abdullah Tedmuri) Lübnan,1990, s. 75.

Muhammed b. Toğaç, 12 Nisan 945 tarihinde Mısır'dan Şam'a hareket etti. Seyfuddevle, Hıms'a doğru geri çekildi ve Muhammed b. Toğaç ile aralarında 945 yılının haziran ayında Kinnesrin yakınlarında vuku bulan savaşta yenildi. Muhammed b. Toğaç, Haleb'e kadar geldi ve şehri aldı. Fakat İhşidi Emiri Muhammed b. Toğaç, Haleb'i İhşidi Devleti'nin topraklarına katmayarak Mısır'dan uzakta Anadolu'da Bizans'la mücadele etmek istememesinden dolayı Haleb Hamdani Emiri Seyfuddevle ile anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Hıms, Haleb ve Antakya'ya kadar olan yerler Seyfuddevle'ye verilirken Hıms'tan itibaren geri kalan yerler İhşidiler'e bırakıldı. İhşidiler'in Antakya bölgesi ve Haleb'i Seyfuddevle'ye bırakmasını Seyfuddevle'nin Anadolu'da Bizans'la mücadelesini desteklemesiyle izah etmek mümkündür. Ayrıca Bizans'ın aşamayacağı büyük bir güç olarak Şam yolu üzerinde Haleb Hamdani Emiri Seyfuddevle'nin bulunması İhşidi Devleti'nin savunması için son derece önemliydi.⁴⁵ Bu anlaşmadan sonra Şam'a giden İhşidi Emiri Muhammed b. Toğaç (h.336) 946 yılında Şam'da hastalanarak öldü. Muhammed b. Toğaç'ın ölümünden sonra İhşidi Devleti'nin başına oğlu Ebu'l-Kasım geçti. Fakat Ebu'l-Kasım'ın atabeg'i Kafur İhşidi Devleti'nin yönetiminde en etkili isimdi.⁴⁶ Bizans İmparatoru I. Romanus Lakepenus (920-944) döneminde Anadolu'da birçok zaferler kazanıldı. Bizans ordusunun bu dönemde Anadolu'da kazandığı zaferler Bizans İmparatorluğu'nun itibarını yükseltti ve Anadolu'da Nikephoros Phokas ve Ioannes Çimiskes idaresinde yapılan nihai taarruzun başlangıcını teşkil etti. Bizans İmparatorluğu'nun kudretinin artmasının etkisinde kalan Abbasi Sugur şehirlerinde yaşayan birçok Hıristiyan, Bizans eyaletlerinde iskan edilmek üzere, Bizans topraklarına geçtiler.

Abbasi-Bizans sınır bölgesinin bu şekilde tenhalaşması Bizans'ın sonraki ilerlemesini kolaylaştırdı.⁴⁷ Böylece İmparator Nikephoros Phokas (963-969), bir zamanlar II. Romanus emrinde Bizans başkumandanı olarak başladığı Anadolu'yu tamamıyla fethetme planına imparatorluğu döneminde de devam etti. Bu doğrultuda Başkumandan Ioannes Çimiskes'i Bizans'ın Anadolu'da tek rakibi olan Seyfuddevle'yi ortadan kaldırması için Anadolu'ya gönderdi.⁴⁸ Bizans başkumandanı ordusuyla (H.352 Zilhicce ayı) 963 yılının bahar ayında Adana'ya geldi ve Tarsus'tan Adana'ya yardıma gelen Hamdani birliğini imha ettikten sonra Massisa'yı muhasaraya başladı. Bizans ordusu, Ceyhan'ı aldıktan sonra güneye doğru Hamdani

⁴⁵ Fikret İşıltan, İ.A., "Seyfuddevle", mad. 10. Cilt, s. 538.

⁴⁶ Yahya Saïd Antakî, s. 75-76.

⁴⁷ Ostrogorsky, s. 259.

⁴⁸ Scylitzes, s. 146. Ayrıca bkz. Süryani Mihail Vekâynamesi, s. 220.

merkezi Haleb'e doğru ilerledi.⁴⁹ Muhtemelen İmparator komutasındaki Bizans ordusu, Seyfuddevle'nin Anadolu'daki kuvvetlerine ağır mağlubiyetler verdikten sonra İstanbul'a döndü. Çünkü bir kaç yıl sonra Bizans İmparatoru, tekrar Anadolu'ya girdiğinde ciddi bir mukavemetle karşılaşmadı.⁵⁰ Seyfuddevle, Bizans imparatorunun 967 yılında Antakya'yı muhasara ettiği zaman Kınnesrin ve oradan da Şayzar'a çekilmiş bulunuyordu. Muvaffakiyetli bir başlangıçtan sonra uğradığı sürekli mağlubiyetler ve bunun yanında kendi adamlarının isyanları Seyfuddevle'yi tüketmişti. İslâm tarihinin bu meşhur kahramanı 8 Şubat 967 tarihinde Haleb'te vefat etti. Naşı, Meyyafarikin (Silvan)'e götürülerek annesinin türbesine defnolundu.⁵¹

Seyfuddevle'nin vefatıyla onuncu yüzyılda Anadolu'da Bizans'la mücadele edecek bir güç kalmadı. Böylece Bizans imparatorları, Anadolu'da kuvvetli bir mukavemetle karşılaşmadan 967 yılından sonra üç yüz yıldan fazla bir süredir Müslümanların elinde olan Sugur şehirlerini alarak bu şehirleri Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına kattılar. Böylece üç yüz yıldan fazla bir süre hiç değişmemiş Anadolu'da Sugur-Avasım hattı Bizans taarruzuyla Bizans lehine değişikliğe uğradı.

---

⁴⁹ Işıltan, s. 538.

⁵⁰ Scylitzes, s. 146.

⁵¹ Ibnu'l-Adim, **Zubdet el-Haleb min Tarihu'l Haleb (622-1064)**, I. Cilt, (Neşr. Sami Dahhan), Şam, 1951, s. 151.

Bu harita: G. Ostrogorsky, **History of Byzantine State**, New Brunswick, 1969, ve G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au dixieme siecle*, Nicephore Phokas, (Paris,1890) s.324-325.'den alınmıştır.

Kaynakça

- Abu'l-Farac, Gregory, **Abu'l-Farac Tarihi** (Çev.Ömer Rıza Doğrul) T.T.K Basımevi, Ankara,1999,
- Ibnu'l-Adim, **Zubdet el-Haleb min Tarihu'l-Haleb (622-1064), I. Cilt**, (Neşr. Sami Dahhan), Şam, 1951.
- Belâzurî, **Futûhu'l Buldân** (Çev. Mustafa Fayda), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.
- Bosworth C. Edmund, "The City of Tarsus and The Arab-Byzantine Frontiers, in Early and Middle Abbasid Times ", *ORIENS, Journal of the International Society for Oriental Research*, 33. Volume, NewYork, 1992, 269-286
- , **Bilad al-Sham During the Abbasid Period**, History of Bilad al-Sham Committee, Amman, 1991.
- Dietrich, C. Richard, **Diegenes Akrites Destanında Hıristiyan-Müslüman Sınır Kültürünün Yansımaları**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- Christophilopoulou Aikaterina, **Byzantine History II (610-867)** (Translated by Timothy Cullen), Adolf M. Hakkert Yay., Amsterdam, 1993

- Elçibey, Ebulfez, **Tolunoğulları Devleti (868-905)** (Çev. Selçuk Akın), Ötüken Yay., İstanbul, 1997.
- Işıltan, Fikret, **İ.A “Seyfuddevle”**, mad. 10. Cilt.
- İbnu'l-Esir, **el-Kamil fi't-târih** (Çev. A. Ağırakça), Bahar Yay., İstanbul, 1987.
- Haldon, J.F., **Bizans Tarih Atlası** (Çev. Ali Özdamar), Kitap yayınevi, İstanbul, 2007.
- John Haldon ve Hugh Kennedy, “**The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries, Military Organisation and Society in the Borderlands**” ZRVI 19 (1980).
- Honigman Ernest, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniv. Yay. İstanbul, 1970.
- Kaegi, E. Walter, **Bizans ve ilk İslâm Fetihleri** (Çev.Mehmet Özey), Kaknüs Yay., İstanbul 2000.
- Kopruman, Kâzım Yaşar, “Tolunoğulları (868-905)” *D.G.B.İ.T. VI. cilt*, Çağ Yay. İstanbul 1992.
- Niavis, Pavlos E. **The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I. (802-811)**, Historical publications St.D. Basilopoulos, Athens, 1987.
- Ostrogorsky, George, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev. F. Işıltan), T.T.K. Basımevi, Ankara, 1981.
- Scylitzes, John, **A Synopsis of Histories (811-1057)**, (Çev. John Wortley), Published by The Centre for Hellenic Civilization at University of Manitoba, Kanada, 2000.
- Süryani Mihail Vekâynamesi**, (Türkçe tercümesi: Hrant .D. Andreasyan), Ankara, 1944, (T.T.K. kütüphanesi No:44'de yayınlanmamış tercüme).
- Tagrıberdî, Muhammed Yusuf, **en-Nucûmu-z Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhira**, 3. Cilt, el-Muessetu'l Mısriyyetu'l Amme telif ve taba ve'n neşr, Kahire, 1964.
- Taberi, History of el-Tabari **Tarih el-Rusul ve'l Muluk**, State University of New York Press, Albany 1992.
- Vasiliev, “The Struggle with the Saracens (867-1057)”, *Cambridge Medieval History*, 4. Cilt.
- Vasiliev, **Byzance Et Les Arabes**, Bruxelles,1935.
- Yahya b. Saîd Antakî, **Târihu'l Antakî (H. 328-458, M. 940-1067)**, (Neşr. Ömer Abdullah Tedmuri), Lübnan, 1990,
- Yaşar, **Kitabu'l-Buldan (Ülkeler Kitabı)**, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı yay. İstanbul, 2002
- Yakut, **Mu'cemu'l-Buldân**, Kitabu'l İlmiye Basımevi, Beyrut, Tarihsiz.
- Yıldız, Hakkı Dursun, **İslâmiyet ve Türkler**, Kamer Yay., İstanbul, 2000.